

Мова і література

Методика

**Історія
українського
шкільництва**

Історія

**Психологія
і соціологія**

Публіцистика

Закони, закони...

Рідна мова № 23 / 2015

Рідна

№ 23 / 2015

ISSN 1644-7794
КВАРТАЛЬНИК
УКРАЇНСЬКОГО
ВЧИТЕЛЬСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
У ПОЛЬЩІ

мова

Від редакції

Марко Сирник

Де й чого вчать випускники
українських шкіл після закінчення
школи 3

Мова і література

Дмитро Дроздовський

«Шевченківський світ» в англомовному
літературному дискурсі другої
половини ХХ–початку ХХІ ст. 5

Світлана Дячок

Відгомін шекспірівських мотивів
у поезіях Ліни Костенко 12

Лілія Лавринович

Художній час в *Оргії* Лесі Українки:
античні проєкції 16

Анастасія Шевердіна

Художні особливості біографічної
новели кінця ХХ ст. 21

Віктор Юрченко

Ровесники Голодомору-Геноциду
1932–1933 рр. в Україні 25

Проблеми педагогіки

Марко Сирник

Організація системи роботи з дітьми
з особливими освітніми потребами
в Польщі 30

Історія

проф. Михайло Лесів

Навчання церковнослов'янської
й української мов у люблінській
Духовній семінарії від сімдесятих років
ХХ ст. 34

Лариса Берізвська

Боротьба вітчизняних громадських
організацій за національну школу
в імперську добу 41

Мирослава Олійник (Бучківська)

«Я ваша! Сеї ж я землі дитина...» 47

Тетяна Шинкар

Історичні передумови розвитку

методичної роботи в освітніх установах
України для дітей 3–7 років 49

Методика

Марина Машовець

Природничо-математична підготовка
майбутніх дошкільних педагогів —
необхідна умова ефективної реалізації
Базового компоненту дошкільної
освіти 53

Елеонора Палихата

Навчання діалогічного мовлення учнів
другого року навчання в основній
школі 57

Олександр Ямницький

Аксіологічні складові професійно-
ціннісних орієнтацій майбутніх
практичних психологів 67

Геннадій Бондаренко

Аналіз мовленнєво-риторичної
діяльності вчителя початкової школи
на уроці 74

Світлана Бабійчук

Геоінформаційні системи — модерний
вектор розвитку шкільної географічної
освіти 79

Олена Гончарук

Вивчення пунктуації молодшими
школярами на основі текстів народної
творчості 83

Матеріали

Олена Остапюк

Вони боролися за нас... (присвячується
річниці Революції Гідності) 88

Марія Стець

Великодня сценка 98

Закони 100

Статистика 106

Різне

Ярослава Кобилко

Цікаві підручники МІОК-у 110

«Рідна мова»
— освітній кварталник
Українського вчительського
товариства у Польщі

Вчена рада журналу: Микола
Жулинський (Київ), Роман Дрозд
(Слупськ), Ярослав Грицковян (Кошалін),
Андрій Вонторський (Щецин), Анатолій
Ситченко (Миколаїв), Вадим Оліфіренко
(Донецьк)

Марко Сирник (Валч)
— в.о. головного редактора
Дмитро Дроздовський (Київ)
— література
Станіслав Караман (Київ) — методика
Ярослав Сирник (Вроцлав) — історія
Віктор Юрченко (Київ) — психологія

Члени редакції:
Ярослава Кобилко (Гіжицько)
Тадей Карабович (Голя)
Марія Стець (Перемишль)

Секретар редакції:
Кристина Сирник (Валч)

Веб-сайт:
Гжегож Муцовський (Валч)

Графічне оформлення:
Тереса Олещук

Мовна і стилістична коректа:
Мирослава Олійник (Бучківська)
(Львів/Варшава)

Коректа:
Катерина Сень

Видавець
Об'єднання українців у Польщі

Адреса редакції:
78-600 Wałcz
Dolne Miasto 10/80
tel. (67) 258 98 87
e-mail: proswita@op.pl
[http://www.interklasa.pl/portal/
dokumenty/r_mowa/](http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/)

Номер надрукований завдяки фінансовій
підтримці Міністерства національної
освіти

Під час використання матеріалів,
посилання на журнал «Рідна мова»
— обов'язкове

Віктор Юрченко

директор Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат психологічних наук, доцент
м. Київ, Україна

Ровесники Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр. в Україні: психологічна криза протягом усього життя

Немає в людини нічого милішого над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією душею на ціле життя. А хто, буває, відірветься від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу. І багато людей, помираючи на чужбині, просять накласти їм у домовину бодай грудочку рідної землі...

Іван Огієнко

Сьогодні в умовах російсько-терористичної військової агресії і соціально-економічної кризи важливо зберегти віру в Людину, її моральність і силу волі, відшукати опертя для оптимізму щодо майбутнього України.

Духовним джерелом етнічної ідентичності було, й поки що певною мірою залишається, мальовниче українське село, його неповторне природне і соціокультурне середовище, особливий спосіб життя, праці і відпочинку. У цьому можна переконатися, побувавши в сільському населеному пункті та поспілкувавшись із його корінними мешканцями — старенькими бабусями і дідусями, хто народився в тридцяті роки минулого століття. Ровесники Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр. упродовж свого багатотрагедального важкого життя у процесі багаторічної тяжкої хліборобської праці кожен свій прожитий рік (голодний і багатий, воєнний і мирний, лихий і щасливий, журливий і радісний, невдалий і успішний, парубоцький і старечий...) підкорювали наступний щабель свого сходження на вершину власного «Я».

Щоб багаторічно самовіддано працювати на землі, потрібно її любити; неможливо

займатися цілоденно важкою хліборобською працею, не ідентифікуючи себе як її суб'єкта. А. Маслоу писав: «Самоактуалізовані люди всі без винятку залучені до якоїсь справи... Вони віддані цій справі, вона є чимось цінним для них — це свого роду покликання» [3]. Все це можна сказати про стареньку сільську бабусю, якщо подивитися на її красиві натружені мозолясті руки (одухотворена Воля) і втомлені задумливі очі (любляча Душа).

Саме про таких людей у народі кажуть: «Життя прожити — не поле перейти». Це покоління людей, яке пережило всю трагічну історію ХХ і початку ХХІ ст.: Голодомор-Геноцид (1932–1933 рр.) і сталінсько-беріївські репресії (1930–1950 рр.), Друга світова війна (1939–1945 рр.) і повоєнний голод (1946–1947 рр.), хрущовська «відлига» (1953–1964 рр.) і брежневський «застій» (1964–1985 рр.), горбачовська «перебудова» (1985–1991 рр.) і крах СРСР (1991 р.), пострадянська руйнація і кризовий період утвердження незалежності України, російська анексія Криму і російсько-терористична окупація частини території Донбасу...

Протягом усього цього періоду відбувався трагічний для селян процес руйнування (ліквідації) сакрального для них місця, колиски їхнього життя — Села: розкуркулення — ліквідація найбільш продуктивних сільськогосподарських господарств, конфіскація землі і майна у найзаможніших селян; Голодомор — геноцид найбільш працелюбного прошарку сільського населення; репресії — знищення національно свідомих громадян (ідеологема «українсько-буржуазний

націоналізм»); ідея «великого переселення» українців на чужі території після Другої світової війни; ідеологія «підкорення природи» — тисячі українських сіл опинилися під штучними морями, затоплено тисячі гектарів родючих земель; катастрофа на ЧАЕС — тисячі переселенців із зони відчуження, переважно сільських населених пунктів; розпад СРСР — ліквідація колгоспів і радгоспів, а разом із ними закриття сільських шкіл, вилюднення сіл. Сивочолі бабусі і дідусі з боєм у серці спостерігають за тим, як їхнє село вмирає, а разом із ним вмирає і частинка їхнього «Я»...

До того ж, за теорією Е. Еріксона, протягом життя людина ще й переживає вісім психосоціальних криз (Рис. 1): криза «довіра — підозрілість до всього» (перший рік життя), «автономія — сором та сумніви» (2–3 роки), «ініціативність — почуття провини» (3–6 років), «працьовитість, старанність — почуття неповноцінності» (7–12 років), «особистісне самовизначення, ідентифікація — індивідуальна сірість, конформізм» (12–18 років), «інтимність, комунікабельність — ізольованість, замкненість в собі» (близько 20-и років), «генеративність — застій» (30–60 років), «задоволення від прожитого життя — відчай» (за 60 років). Ці кризи є специфічними для кожного вікового періоду, а їх сприятливий або несприятливий перебіг зумовлює розвиток особистості в соціумі [5].

Якою була сила Життя в ще ненародженій дитині, яка пододала невідворотність закону голодної смерті ще в утробі матері у лихоліття Голодомору-Геноциду? З'явившись на світ, не-

Рис 1. Психосоціальні кризи життя людини (за Е.Еріксоном)

мовлята нестерпно страждали від голоду, адже в матерів не було грудного молока. Як свідчать очевидці, щоб заспокоїти дитину, мати інколи давала їй ссати напій із маківки, і вона засинала на два–три дні.

Що пережила новонароджена дівчинка, яку влітку 1933 р. знесилена голодом мама у відчай вимушена була залишити на дорозі на трупі вмерлого від голоду батька, щоб у сусідньому селі покликати когось на допомогу?

Яка довіра дитини була до своєї мами, яка просила в Бога забрати наймолодшу, бо прогудувати самій п'ятьох дітей уже не було сили? Які почуття охоплювали дитину, яка зачитували-перечитувала своїй неграмотній мамі «похоронки» на двох старших своїх братів? Як було уникнути комплексу неповноцінності дівчині-підлітку, яка змушена після третього класу полишити школу і йти працювати, щоб із мамою плести кошики, носити їх пішки за тридцять кілометрів до міста продавати, бо треба було платити податок у колгосп? А потім виснажливо працювала все життя, щоб вже свої діти жили...

Розвиток цих дітей не можна досягнути закономірностями класичної вікової психології, адже в емоційному і соціальному відношеннях вони не прожили повноцінно періоди дошкільного дитинства, молодшого шкільного і підліткового віку. За своїм соціальним статусом вони дуже швидко стали дорослими, адже потрібно було боротися за існування, самостійно шукати засоби для виживання. У 10–12 років потрібно було працювати на рівні дорослих (часто за дорослих!), брати на себе відповідальність за себе, молодших і немічних старших (батьків і дідів, які повернулися додому з війни інвалідами), допомагати матерям, які залишилися вдовами і на яких ліг непомірний тягар турботи про свою сім'ю, відбудову зруйнованого господарства.

Протягом подальшого життя цим людям часто приходилося долати нелюдські випробування, постійно зазнавати на собі несправедливість і обман, переживати розчарування і невиправдані очікування. Нагороджені знаком «Ударник комуністичної праці» світлого майбутнього — комунізму так і не побачили, натомість отримали депривацію базових потреб, дефіцит предметів споживання, вкрадені грошові заощадження...

Спілкуючись із ровесниками Голодомору-Геноциду, дивуєшся, як ці люди змогли на розвилках своїх вікових криз обрати найсприятливіші для свого особистісного розвитку дороги «Довіри», «Автономії», «Ініціативності», «Працьовитості», «Ідентифікації», «Комунікабельності», «Генеративності», «Задоволення від життя», зберігаючи при цьому любов до життя і невичерпну енергію, безмірний оптимізм і соціальну активність, високу духовність

і людяність! Хоча багатьох із них і дотепер не покидає страх голоду, через це вони завжди мають про запас мішечок борошна або торбинку сухарів.

Які чинники становлення і особистісного зростання цих людей?

Потреба в самоактуалізації як найвища потреба людини передбачає усвідомлення своєї безумовної соціальної значущості, що визначається визнанням результатів її життя і діяльності.

Хлібороб вирощує хліб — універсальний засіб задоволення базових (фізіологічних) потреб усіх людей. Через це український селянин-хлібороб знав собі ціну, мав глибинне почуття власної гідності і задовольняв потребу в самоактуалізації через невтомну тяжку працю задля створення життєдайного продукту, у значущості якого ніхто не міг сумніватися.

Селянин міг працювати фактично безоплатно (лише за трудодні), задешево продавати або просто віддавати в «Закрома родини» зібраний на своїй присадибній ділянці урожай чи вигодувану худобу, втрачати результати своєї праці через природні умови (засуха, град тощо) або епідемії, хвороби. Проте все це він міг витерпіти, бо вірив у себе, у свої сили заново посіяти і зібрати новий урожай, розвести худобу і виростити домашню птицю. Катастрофою для нього була втрата землі. Земля для селянина — не лише засіб виробництва, а й частина його «Образу-Я», який формувався також під впливом колективного несвідомо-глибинного структурного утворення особистості, відбитку або «архетипу» багатовікового соціетального досвіду. Для українського колективного несвідомого, на думку О. Кульчицького, найхарактернішим є архетип «Магна Матер» — тип «доброї», «ласкавої», «плодючої» Землі українського чорнозему» [6, с. 55]. Архетип «Магна Матер», виконуючи інформативно-енергетичну функцію, формує такі ментальні бінарні опозиції, як «добрий–злий», «ласкавий–неприятний», «працьовитий–лінивий», що починають працювати як завдані конструкти становлення «Образу-Я» представника українського етносу і оцінювання ним навколишнього світу.

Комуно-більшовицькі правителі відчували свою меншовартість порівняно з достатньо самоактуалізованим українським селянством, а тому відреагували страшною кривавою помстою – Голодомором-Геноцидом, головною метою якого було ліквідація осередку духовності, української культури і національних традицій.

Відомо, що мільйони дітей у лихі 1932–1933 рр. не з'явилися на світ або померли від голодної смерті. Ті, що вижили, напевно, народилися з особливим генотипом, сила Життя якого була вища сили смерті. Високий життєвий потенціал допоміг їм не лише залишитися живими, а й протягом усього подальшого життя долати труднощі, розв'язувати проблеми й успішно проходити вікові кризи. Цьому сприяла також невичерпна Віра людей: чи то в міфічні комуністичні ідеї («Нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі!»), чи у щасливу долю своїх дітей («Ми натерпілися, то хоч діти будуть жити!»), чи в успішне завершення будь-якої справи («Очі бояться, а руки роблять!»).

Водночас, спілкуючись із 80-річними дідусями й бабусями, які все життя прожили в українських селах, переконаєшся в унікальності їх психологічного портрету, який складався протягом тривалого життєвого шляху під впливом особливого сільського соціокультурного і природного осередку.

Життя цих людей відбувалося в гармонії з природою: Небо над головою і Земля під ногами, єдність душі (божественного) і тіла (земного), духовного і матеріального, особистісного і планетарного. Як часто міський житель споглядає небо, зорі, Місяць і Сонце, відчуває землю під ногами? А селянин це робить щодня, майже щогодини звиряє свою діяльність із природними явищами («Чи прогрілася земля?», «Чи випала роса?», «Чи буде дощ?»).

Очевидною і зрозумілою була їхня **місія життя**:

- 1) Посадити дерево (збереження і примноження природного середовища, яке для людини є джерелом життєвої енергії, позитивних емоцій та засобом задоволення потреб);
- 2) збудувати будинок (створити щасливу сім'ю, забезпечити належні умови для життя родини, господарської діяльності, побуту і відпочинку);
- 3) народити і виховати дитину (відповідальне батьківство, забезпечення продовження роду і майбутнього народу в нескінченному ланцюжку поколінь «і мертвих, і живих, і ненароджених» (Т. Шевченко).

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ОСЕРЕДКУ

Сільські люди краще зберегли свою етнічну ідентичність, не піддалися русифікації, уникли зросійщення, спілкуються переважно рідною українською мовою. Іван Дзюба в своїй праці

Інтернаціоналізм чи русифікація писав: «На жаль, сьогодні ми можемо констатувати хіба що зростання дистанції між українськомовним селом і російськомовним містом... Не кажучи вже про суто побутовий, культурно-побутовий — теж важливий — бік справи: хто не знає, скільки принижень і знущань з боку місцевої публіки зазнає, скажімо, сільська жінка, приїхавши в справах до міста. Взагалі сільська людина, українець з села, та, зрештою, і взагалі українець (який усвідомлює себе українцем) почуває себе в місті в Україні як на чужині, „на нашій, не своїй землі” (слова Т. Шевченка)» [2]. Не зважаючи на це, побувавши сьогодні у селі на Полтавщині та поспілкувавшись із старенькими людьми, ще можна наочно пересвідчитись, що в основу української літературної мови покладений полтавсько-київський діалект!

Сільські люди майже всі знають один одного, що робить їх приватне (родинне) життя більш публічним, а це підвищує роль соціальної оцінки («Що про тебе люди подумують?»). Високий рівень готовності відгукнутися на проблеми інших людей (емпатія) і впевненість у тому, що інші люди також допоможуть (порадою, хлібом, dadуть напитися води, позичать грошей тощо). У селі толокою зводили оселю, велелюдно проводжали хлопців на службу в армію, прощалися з небіжчиком.

Інтенсивність соціальних контактів у селі невисока, а тому зустріч із іншою людиною — вже подія. На іншого звертають пильну увагу, до його думки прислухаються, з ним обмінюються інформацією (про поточні справи, погоду, самопочуття тощо). Традиційно у селі вітаються як з односельчанами, так і приїжджими незнайомими людьми. Вітатися з кожним перехожим — ознака відкритості, щедрості своєї душі, довіри до іншого і поваги до себе, почуття власності гідності і любові до ближнього, готовності йому допомогти.

Для сільської місцевості характерна розширена сім'я, що складається більше як із двох поколінь родичів, які проживають в одному будинку або дуже близько один від одного. Це сприяє поглибленню сімейно-родинних стосунків, збереженню традицій, налагодження спільного господарства і надання взаємодопомоги. Кожен член сім'ї має чітко визначене коло своїх обов'язків і виконує певну соціальну роль. Сім'я залишається провідним чинником формування особистості дитини.

Відповідальність батьків за виховання і освіту своїх дітей, які у всьому намагалися буди для

них прикладом. Наприклад, у присутності неповнолітніх дітей батьки не лаляли між собою, не дозволяли собі та іншим сквернословити, обговорювати при них «дорослі» питання.

Гіперболізована жертвовність батьків заради своїх дітей, готовність віддати їм (а потім і внукам) останню копійку зі своєї скромної зарплати (пенсії) чи вирощену сільськогосподарську продукцію.

Авторитет старших, шанобливе ставлення дітей до батьків, яких вони називали на «Ви». Ця національна традиція доводить, що «українці в глибинах своїх — віруюча нація. Звертання на «Ви» — то прояв ієрархії: для маленької людини батьки — такі значимі не тільки у фізичному, але й духовному розумінні, як для дорослої людини органічне усвідомлення божественної ієрархії. Даремно люди нехтують цим словом — адже за ним стоїть колосальна енергетика (відомо ж бо: «спочатку було слово...»). Привчивши дитину цьому правильному звертання, батьки заручаються підтримкою всього свого великого роду, а дозволивши фамільярне «ти», вони ніби обрубують коріння величезного родового дерева» [7].

У сільському господарстві переважають професії типу «Людина-природа», «Людина-техніка» (за Є. Клімовим). Робота на полі або фермі, догляд за тваринами або управління сільськогосподарською технікою мінімізує ділові стосунки, багато трудових функцій виконуються самостійно, наодинці. Через це зростає роль неофіційних взаємин (подружніх, дитячо-батьківських, товариських).

Порівнюючи результати своєї діяльності з результатами діяльності інших господарів (сусідів, односельчан), селянин має змогу об'єктивніше оцінити результати (прорахунки) власних індивідуальних зусиль, відкоригувати їх у наступному виробничому циклі або розпочати інший вид діяльності.

Спокійний, розмірений темп життя сільської людини, яка чітко знає *що* і *коли* робити, коли обов'язково потрібно працювати, а коли можна й відпочити. Мешканець села майже ніколи і нікуди не поспішає, а міська людина — постійно поспішає, завжди кудись запізнюється.

Селянин має більше можливостей (часу і місця) для усамітнення, рефлексії, спілкування з собою. У своїй «сродній праці» (Г. Сковорода), у єдності зі своїм архетипом («родючої землі»), через позитивну оцінку результатів своєї праці людина краще споглядає себе, глибше пізнає себе, піднімаючись на наступний щабель свого

особистісного зростання, задовольняючи потреби в самоактуалізації.

ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — ПОТУЖНЕ ДЖЕРЕЛО ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Сільська людина невіддільна від природи, вона ідентифікує себе з нею тілом і душею, відчуває на собі її вплив і своєю одухотвореною фізичною працею сама плаєє її (формує природний ландшафт, вирощує рослини, доглядає за тваринами). Ніхто, крім неї, не може щодня споглядати найвищу таємницю творення життя (наприклад, перетворення насіння у рослину, квітки у плід, плід у насіння...).

Активна взаємодія з природним середовищем, фізична активність, тривале перебування на свіжому повітрі і під ласкавим сонячним промінням, споживання чистої природної води — найважливіші засоби загартування організму і збереження здоров'я.

Ритм життя людини підпорядковується природним циклам (весняно-літній і осінньо-зимовий періоди). Завершення одного виробничого циклу майже відразу продовжується плануванням і початком нового виробничого циклу (зібрати і зберегти насіння, підготувати сільськогосподарську техніку, зорати ґрунт, потім знову посіяти, прополоти і т.д.).

На відміну від працівників промисловості або сфери послуг, хлібороб бере участь майже у всіх виробничих процесах, усвідомлює кінцеву мету своєї діяльності і бачить її конкретний результат. Час від постановки мети і досягнення результату в нього суттєво менший: у рослинництві від трьох до шести місяців, у тваринництві — від шести місяців до 1,5–2 роки.

На жаль, за даними Рахункової палати України, щороку десятки сіл зникає з адміністративної мапи України. Причина вимирання українських сіл і селищ як об'єктивна (механізація і автоматизація сільськогосподарського виробництва призвела до суттєвого зменшення потреби у людських ресурсах, що призвело до безробіття, особливо серед молоді), так і соціально-економічні, демографічні і психологічні (складні умови життя в селі, відсутність належних умов для відпочинку і задоволення культурно-освітніх потреб людей, відсутність належної медичної допомоги і, як наслідок, міграція населення та висока смертність серед

працездатних громадян через зловживання алкоголем, депресію та ін. Як стверджують експерти [4], багато сіл країн Східної, Центральної та Південної Європи також постали на межі вимирання.

Це закономірний процес, який уже не зупинити. Водночас, як писав І. Дзюба, «Втрачається відчуття кровного синівського зв'язку зі своєю землею, з навколишнім народом. Згасає свідомість своєї відповідальності і обов'язків перед ними, а натомість розвивається почуття „свободи” від цих обов'язків, „звільненості” від слідів походження, національної „голизни» [2]. Тому, пам'ятаючи трагедію Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр. — однієї з підвалин нашої національної ідентичності, потрібно зберегти духовний соціокультурний потенціал українського сільського осередку, трансформувати його до умов сьогодення.

P.S. Дівчинка, яка народилася в лихоліття Голодомору і зігрівала немовлячим тілом свого мертвого батька, — моя тепер уже покійна мама Парасковія Михайлівна Юрченко (1933–2014 рр.). Це про неї писалося до 80-річчя покоління Голодомору-Геноциду: «А вони, не завдяки, а всупереч, ще досі не тільки живуть, а й працюють... Вони виростили, незважаючи на голодомор, війну, втрату рідних...» [1]. Мама любила Життя і Працю, все життя наполегливо працювала, щоб її діти і внуки жили... І в останню мить її розплющені блакитні очі випромінювали задоволення від прожитого багатостраждального земного Життя...

ЛІТЕРАТУРА

1. Веремійчик О., *Народжені в голоді. До 80-річчя покоління Голодомору-Геноциду*, «Українське слово», № 24 (3635), 12–18 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. Шлях доступу: <http://ukrslowo.org/arkhiv/2013/22-24-3635-12-18-cherwnia-2013-roku>.
2. Дзюба І., *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, Київ 1998, 276 с.
3. *Психологія особистості: навч. посіб.*, Київ 2003, 240 с.
4. *Села низки країн ЄС вимирають, але рятувати їх не варто — німецький експерт* [Електронний ресурс]. Шлях доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2276491.html>.
5. *Соціальна психологія: посібник*, Київ 2003, 446 с.
6. *Українська душа*. Під ред. В. Храмової, Київ 1992, 168 с.
7. *Щасливі ті, хто батьків називає на «ВИ»*, «Українська газета», № 35 (271), 18.09.2003, с. 12.